

Sultan Tepe. Beyond Sacred and Secular: Politics of Religion in Israel and Turkey. Stanford, California: Stanford University Press.
2008. 413 pages

ענת לפידות-פירילה*

מאז סוף שנות השבעים, לאחר ההפיכה של חומייני באיראן ב-1978, עסוקים חוקרי המזרח התיכון בשאלות הקשורות לחזרת הדת למרחב הציבורי, לתהליכי הדתה ולמהות המודרניות בחברות לא מערביות ולא נוצריות. מה שנתפס תחילה כסטייה שיעית מובחנת, הפך לאחר תום המלחמה הקרה לתופעה שהניעה גל של מחקרים, אשר ניסו לעמוד על ממדי הכישלון של פרדיגמת הקדמה והמודרניות ושל הנחות הבסיס של הסוציולוגיה המערבית, שציירו תמונה דיכוטומית ברורה ונקייה של עולם מודרני חילוני ונאור לעומת עולם דתי חשוך ומסורתי. מחקרים אלו, אמפיריים ותיאורטיים כאחד, מטילים ספק באמיתותן של ההנחות בדבר קטגוריות תרבותיות נקיות כגון דתי, חילוני ומערבי, ומציעים שבניגוד לפרדיגמת הקדמה והחילון, רוב האנשים הם גם דתיים וגם חילונים, ושהמודרניות עובדת במקומות שונים בדרכים שונות. ספרה של סולטאן טפה מתכתב עם שיח זה ותורם לדיון על הקשר שבין הדת לפוליטיקה בישראל ובתורכיה.

טפה בוחנת את המקרה של מפלגות פוליטיות דתיות בשתי המדינות. הבחירה להשוות שני מקרים אלה מושכת ופופולרית. ישראל ותורכיה הן מדינות באגן המזרחי של הים התיכון, אך אינן ערביות. את שתיהן הקימו אליטות מערביות שביקשו ליצור עולם חדש ואדם חדש, תורכי או עברי. בשני המקרים האדם החדש היה בהכרח חילוני, מערבי וידידותי לאופי הכלכלי היצרני של המערב המתועש. הביורוקרטיה הכמאליסטית של הרפובליקה התורכית שהוקמה לאחר מלחמת העולם הראשונה ביקשה לשלול את התורכי העות'מאני המוסלמי, ממש כשם שהאליטה הציונית ניסתה להנגיד בין העברי החדש ליהודי הגלותי. בשני המקרים נעשתה הדת סממן של עבר פרימיטיבי שיש לשרשו. בשני המקרים ניסיון החילון הכפוי התעלם מהצרכים ומהרצון של רבים בתוך החברה לשמר את ההיסטוריה המשפחתית או הקהילתית ואת עולם הערכים המורכב שכלל לעתים, בעיניים מערביות, סתירות לכאורה. חשוב מזה לענייננו, הן בתורכיה והן בישראל, הביורוקרטיה של המדינה וחוקיה דווקא קיבעו את הדת במדינת הלאום במגוון אופנים.

אם כן, טענתה הבסיסית של טפה היא שהתיאוריות המנסות לתת הסברים כלכליים או חברתיים לחזרתה של הדת למרחב הציבורי, מתעלמות מכך שהדת נכחה בו תמיד. החוקרים והאליטות המסוגרות הם שעוברים היום, באיחור רב, שינוי תפיסתי ושבים לעסוק בשאלות הקשורות לקשר המורכב שבין דת לפוליטיקה, שאלות שנדחקו לשנים רבות ממרכז הבמה המחקרית. אכן, האירועים הפוליטיים וההיסטוריים שחווה האזור, בעיקר מאז התמוטטות ברית המועצות, חיזקו את ההכרה שהדת היא חלק חשוב מהמרחב הפוליטי של החברות הנדונות. היא לא נעלמה מחיינו אלא נדחקה אל מתחת לרבדים הגלויים של הציבוריות, ושם

* מכון ון ליר בירושלים והמחלקה ליחסים בין-לאומיים, האוניברסיטה העברית בירושלים

המשיכה להתקיים. בשנות השמונים הוסרו רבדים אלה, והיא פרצה אל הכרת האליטה בזכות הניצחונות האלקטורליים של המפלגות הדתיות הן בישראל והן בתורכיה. לכן מתמקדת טפה בהישגים של המפלגות הדתיות בישראל ובתורכיה, מתוך ניסיון להוכיח שחלק מהן (ש"ס בישראל ומפלגת הצדק והפיתוח בתורכיה) אינן אנטי מודרניות אלא תוצר של משא ומתן בין ערכים ומבנים פוליטיים. בכך היא מצטרפת לדעה הדומיננטית במחקר התורכי העכשווי, שמפלגת הצדק והפיתוח היא במידה רבה הביטוי המובהק של הצלחת החזון הכמאליסטי.

העבודה היסודית של הכותבת כוללת סקירת ספרות מקיפה ומגוונת על התיאוריות והמחקרים האמפיריים שנכתבו על הקשר שבין דת לפוליטיקה ועל מקומן של המפלגות הדתיות בחיים הציבוריים. בכתבתה ניכרת בקיאות מרשימה במחקרים הסוציולוגיים ושל מדעי החברה בכלל. הספר נסמך על סדרת ראיונות, מחקר כמותי וניתוח של תוצאות בחירות, בצד ניסיון לשלבם בידע היסטורי וכתובות. לטענתה, הבנת תהליכי ההדתה והמורכבות של חזרת הדת למרחב הציבורי במדינות לאום מודרניות מצריכה יותר משיטת מחקר אחת או מתודולוגיה אחת. ואכן, השילוב שהיא מציעה יוצר תחושה של עומק ובקיאות במחקר הכולל שני מקרי בוחן.

התזה המרכזית של טפה היא שיש להבין תהליכי חילון והדתה כהדדיים ומשולבים: מצד אחד, החברות הישראלית והתורכית עברו תהליך של סקולריזציה פנימית, הסקולריזציה של תוכן הדת. בד בבד נערך תהליך של סקולריזציה: הענקת משמעות דתית לנושאים חילוניים. בהקשר זה ההשוואה בין ישראל לתורכיה מחזקת את הטענה של טפה שהיחסים בין החילוני לדתי אינם פרי הדוקטרינה הדתית המסוימת, האסלאמית או היהודית, אלא שכל אחת מהדוקטרינות יכולה לייצר כמה וכמה תשובות פוליטיות למושגי יסוד כגון מדינה, לאום, תהליכי הזרה והיחס לקולקטיב. תשובות אלו באות לידי ביטוי בזירה הפוליטית באמצעות מפלגות שונות. המפלגות שאנו מכנים "דתיות" הן למעשה תוצר של משא ומתן ועבודה הדדית בין ערכים סותרים או משלימים בעולם המודרני של אזורנו.

טענה מעניינת נוספת היא שבעשור האחרון, הן בתורכיה והן בישראל, מפלגות שסדר היום החברתי והפוליטי שלהן מזוהה עם דת מגיעות להישגים של ממש ונהנות מאחוזי תמיכה גבוהים יחסית גם בקרב חוגים שאינם מזוהים עצמם כדתיים, אולי בשל סדר היום החברתי-סוציאלי שעמו הן מזוהות.

מפלגות ששימרו סדר יום חברתי ופוליטי נוקשה הנסמך על דוקטרינה דתית נוקשה ומחמירה ספגו הפסדים אלקטורליים. מפלגות כמו ש"ס או מפלגת הצדק והפיתוח נתפסות בציבור כמתונות, כל אחת והנסיבות שיצרו אותה. טפה מודעת לכך שההיסטוריה והכרונולוגיה של כל אחת מהמפלגות שונה מאוד, אבל היא מציעה שהן בנות השוואה משום שהן מזוהות בקרב הקהל הרחב כנושאות מחאה חברתית נגד אליטה שדחקה מאז הקמת המדינות קבוצות רבות לשוליים הפריפריאליים. בישראל היו אלה האשכנזים החילונים, ובתורכיה היו אלה הכמאליסטים. ממצא מעניין הוא שאף שמפלגות כמו ש"ס או מפלגת הצדק והפיתוח נתפסות כמגוריות, בפועל הן מכילות קהל מצביעים מגוון ולא מגורי. ש"ס מושכת אנשים ממוצא אתני מגוון, ומפלגת הצדק והפיתוח, המדגישה לכאורה את האסלאם החנפי, מושכת גם כורדים, השייכים לאסכולה דתית משפטית שונה, וכמובן לקהילה אתנית אחרת. עבור חוקרי מגמות פוליטיות, הניתוח של טפה תורם בכך שהוא מעיד על התמרכזות של הכוחות הפוליטיים באמצעות אימוץ אידיאולוגיה חברתית-דתית ולא הלכתית נוקשה.

ייתכן ויש בכך מענה חלקי לשאלה המטרידה לאן נעלם השמאל בשתי המדינות. בהקשר התורכי טפה מספקת הוכחות לאלו המאמינים זה שנים רבות שסינתזה דתית־לאומית עשויה, בתנאים מסוימים, לשמש דבק אידיאולוגי ממתן ולתרום ליציבות פוליטית.

ספרה של טפה תורם רבות לדיון על מורכבות היחסים שבין דת לחילון במדינת הלאום באמצעות הדיון במפלגות הדתיות ובדיקת הסיבות להצלחתן הגדולה במערכת האלקטורלית. בלי לגרוע מתרומתה אפשר לשאול באיזו מידה הטתה את מסקנותיה הבחירה הסלקטיבית לדון בש"ס ובמפד"ל דווקא, ולהותיר מחוץ לדיון מפלגות כגון יהדות התורה, דגל התורה או האיחוד הלאומי. יתר על כן, אף שהיא ציינה במפורש שאין בספרה ניסיון ליצור מודל כללי שיכול להסביר את צמיחת הפופולריות של מפלגות דתיות בדמוקרטיה, אפשר לשאול אם המפלגות שבחנה מייצגות נאמנה את התופעה החברתית והתרבותית הקשורה במורכבות היחסים שבין הדת לפוליטיקה. ההשוואה בין ישראל לתורכיה נעשתה גם היא פופולרית בעשור האחרון, אבל האם באמת מדובר במקרים דומים? אחרי הכול, יש לציין שאין תיאולוגיה תורכית, ובראש מפלגת הצדק והפיתוח לא עומד איש דת. אין גם פוסק הלכה מאחורי הקלעים המשמש מקור סמכות ואותנטיות, והמפלגה אינה נסמכת על חצרות דתיות ועל אנשי דת. מפלגה תורכית יכולה להיחשב דתית משום שבזמננו בעולם התורכי, כמו באזורים אחרים בעולם, ערכים דתיים ודרישות מוסלמיות מיוצגים ומועברים באמצעות ארגונים חברתיים ומפלגות. אך התביעה שלהם אינה לאמץ את הוראות כתבי ההלכה האסלאמיים כפרקטיקה יומיומית, גם אם יש תביעות כאלה בשוליים החברתיים של מעגלי הדת. בזמן זה, תהליך החילון התורכי היה עמוק ודרמטי, עם הרפורמות של מוסטפא כמאל בשנות העשרים של המאה העשרים, שביטל את מעמד אנשי הדת ונלחם מלחמת חורמה בטקסטואליות הדתית. לכן המפלגות הדתיות בתורכיה מייצגות במידה רבה תביעה של מוסלמים להכיר בהישגי הדת והתרבות האסלאמיות לפחות כשוות ערך לאלו של התרבות המערבית ולתת להכרה זו ביטוי במוסדות שלטוניים, בארגונים בינלאומיים, ובעיקר בנייהול המרחב הציבורי. אין הדבר דומה למקרה הישראלי. נוסף על כך, ההגבלות בחוקה התורכית עדיין אינן מאפשרות דיון ומחקר מעמיק על תופעות דתיות, משום שהמפלגות הפוליטיות מנועות מלחשוף סדר יום דתי, ואם יטענו בזכות החזרת השריעה למרחב הציבורי, הן ייסגרו. המקרה של מפלגת הצדק והפיתוח אינו מעיד אפוא על מתינות דתית, אלא בעיקר על אסטרטגיה שהוכחה כנכונה במשא ומתן של מפלגה דתית עם מוסדות המדינה.

טפה אמנם הופתעה מהממצאים שהעלו שתומכי המפלגות הדתיות מזהים עצמם בעיקר כתורכים ולא כמוסלמים, אך בעיניי אין זה מפתיע. יש לציין שלמרות הרטוריקה החילונית הנוקשה, בפועל עבדה הביורוקרטיה הכמאליסטית משחר ימיה כדי להפוך את הדת ממרכיב של אמונה למרכיב הכרחי בתהליך המיון החברתי במדינת הלאום. ולכן יש לשאול מה כוללת התורכיות ואם אינה קשורה ממילא לזהות מוסלמית.

ולבסוף, הערות אלה אינן גורעות מחשיבות הספר לחוקרים ולתלמידים. הדיון של טפה יסודי, וטענותיה העקרוניות משמשות מצע לדיון מעניין. הספר רלוונטי לתלמידי מדעי החברה והיסטוריה של מזרח אגן הים התיכון, וכן לחוקרי מפלגות פוליטיות ולא להמתעניינים בתהליכי הדתה וחילון.